

Олександр Крук

**Деякі аспекти політичних репресій
другої половини 1940-х – початку 1950-х рр.
на Чернігівщині**

Політичні переслідування другої половини 1940-х – початку 1950-х рр. стали останньою репресивною кампанією, організованою і проведеною за дорученням Й. Сталіна.

Вони залишила глибокий слід в політичному і культурному житті радянського суспільства. Ідеологічні догми і стереотипи, сформовані в той час, ще й сьогодні проявляються в діяльності певних політичних сил, помітні в свідомості та поведінці окремих, особливо старших за віком, людей.

Мета і завдання цієї кампанії, методи її реалізації та наслідки, досить ґрунтовно висвітлені в публікаціях останніх років¹.

Однак хід її проведення в окремих регіонах України, їх специфіка та особливості на сьогодні залишаються ще недостатньо досліджені.

В даній статті автор поставив собі за мету дослідити політичні переслідування інакодумства другої половини 1940-х –

¹ *Баран В.К., Даниленко В.М.* Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) – К.: Видав. дім «Альтернативи», 1999. – 304 с.; *Данилюк Ю.З.* Боротьба з космополітизмом в другій половині 40-х – першій половині 50-х рр. ХХ ст.: шляхи, причини, і наслідки // *Історія України*. Маловідомі імена, події, факти: 36. ст. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2004. – Вип. 27. – С. 169–182.; *Крук О.Л.* Партійна номенклатура в ідеологічних чистках другої половини 1940-х –початку 1950-х років (сторінки політичної біографії Олексія Кириченка) // *Історія України*. Маловідомі імена, події, факти: 36. ст. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2006. – Вип. 33. – С. 233–244.; *Політична історія України*. ХХ століття: У 6 т. / Редкол.: І. Ф. Курас (гол.) та ін. – К.: Генеза, 2002. – 2003. – Т. 6: Від тоталітаризму до демократії (1945–2002) / О. М. Майборода, Ю. І. Шаповал, О. В. Гарань та ін. – 2003. – 696 с.; *Політичний терор і тероризм в Україні*. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін.; Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – 952 с.; *Попович М.* Червоне століття. – К., 2005. – 749 с.; *Шаповал Ю.Л.* Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – 409 с.; *Юрчук В.Л.* Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло й тіні. – К., 1995. – 321 с.

початку 1950-х рр. на Чернігівщині, визначити їх основні напрямки та результати.

Починаючи нову хвилю репресій, сталінське керівництво виходило з уявлення посилення в СРСР «вільнодумства», «втраати пильності через перемогу в Вітчизняній війні», «капіталістичної загрози» і, як наслідок, «небезпеки послаблення радянської влади».

По-перше, радянська пропаганда завжди підкреслювала могутність СРСР у боротьбі з ворогом. Після війни народ відчув себе переможцем. Мільйони простих людей відчували законну гордість за перемогу над небаченої сили ворогом. Це сприяло формуванню почуття власної гідності та самоповаги. В суспільстві поступово зникав панічний страх перед владою. Аналізуючи прорахунки й страшні поразки початкового періоду війни, з'являлись сумніви в абсолютній непогрішимості та безпомилковості курсу вищого політичного керівництва та навіть самого вождя.

По-друге, під час війни чимало радянських людей опинилось за кордоном. На власному досвіді вони познайомилися з західним способом життя і цей «загниваючий світ» виявився досить привабливим. Звідси, нова небезпека, визначена радянським керівництвом — західна ідеологія та культура: «реакційна», «буржуазна», «загниваюча».

Щоб зупинити «негативні» процеси й зберегти власне панівне становище, правлячий режим вдався до випробуваних засобів: шаленої ідеологічної обробки населення та політичних репресій.

Протистояння з демократичними країнами Заходу змусило партійно-державний апарат провести агітаційно-пропагандистську кампанію по дискредитації основних європейських цінностей: демократії, гуманізму, прав і свобод людини. Було визначено й головного ворога, з яким необхідно боротись всередині країни — «гнилу інтелігенцію», що піддалася західному впливові. А основним провідником й виконавцем цієї кампанії стала партійна номенклатура — правлячий клас і опора радянського тоталітарного режиму.

Здійснюючи ідеологічні чистки другої половини 1940-х — початку 1950-х рр., «тоталітарний режим культивував воро-

жість до гуманізму, інтелігентності та інтелігенції, розраховуючи на ненависть малоосвічених кар'єристів, піднятих режимом з соціальних низів, до незрозумілих та ворожих їм здобутків культури»².

Водночас рівень освіченості тогочасної української партійної номенклатури бажав кращого. Провінційна Чернігівщина виглядала на загальнореспубліканському фоні дещо гірше, поступаючись за рівнем освіти керівних кадрів «столичним» та промислово розвинутим областям: Київській, Харківській, Дніпропетровській, Запорізькій та ін.

На кінець 1947 р. лише 37,5 % працівників, що входили до номенклатури Чернігівського обласного комітету Компартії (більшовиків) України, мали початкову та незакінчену середню освіту³. Жодний з 4-х секретарів обкому не мав вищої освіти⁴.

За даними на грудень 1949 р. нижчу і незакінчену середню освіту мали 22,5 % перших секретарів і 29,3% секретарів районних комітетів партії. В Сосницькому районі з 18 працівників, що входили до номенклатури обкому, 14 мали нижчу та незакінчену середню освіту й ніде не навчалися⁵.

Низький рівень освіти й професіоналізму керівних кадрів досить часто тема виступів на пленумах та нарадах обласного комітету. «У нас дуже невдалий секретар з кадрів, — заявляв у виступі на пленумі обкому секретар Коропського РК КП(б)У Кривошеєв. — ... Людина він неграмотна, лікбезу не закінчив, зовсім не вчиться, газет не читає, нічого не знає. Ходить собі в райком, їздить по селам, іноді поборами займається. (З місця: Хто ж пише за нього?). *Кривошеєв*: Статистик з комсомолу, вона і доповіді за нього пише»⁶.

Зрозуміло, що такий рівень підготовки керівних кадрів визначав і відповідні методи їхнього керівництва. Голе адміністрування, грубість, поєднана з нецензурною лайкою, зневага

² *Попович М.В.* Нарис історії культури України. 2-е вид., випр. — К.: «АртЕк», 2001. — 728 с.

³ Державний архів Чернігівської області (*дали* — ДАЧО), ф. П-470, оп. 6, спр. 487, арк. 2.

⁴ Там само, спр. 453, арк. 14.

⁵ Там само, оп. 7, спр. 15, арк. 224.

⁶ Там само, оп. 6, спр. 7, арк. 82.

до підлеглих та звичайних громадян, пияцтво — явища досить поширені серед провінційного партійного керівництва. Особливо це було притаманне першим секретарям Борзнянського (Янович), Щорського (Конон), Грем'яцького (Довбенко) та ін. райкомів партії⁷.

Член бюро Тупичівського райкому Харченко «систематично пиячив і дійшов до того, що в день звітно-виборних партійних зборів первинної парторганізації райвиконкому напився і не зміг бути присутнім на зборах»⁸.

Але особливо відзначався винятковими методами партійного керівництва завідуючий відділом пропаганди і агітації Сосницького райкому компартії Г. Ф. Поліщук. Як зазначається в інформаційній записці обласного комітету він «грубо поводився з трудящими, адміністрував, погрожував і залякував. [...] В с. Мале Устя побив голову сільської ради т. Товконог, нанісши йому важкі побої [...]кочергою. Поліщук Г.Ф. наніс побої старшому конюху колгоспу в с. Кнути т. Терещенку та голові колгоспу [...] т. Ілленку.

Поліщук Г.Ф. побив колгоспника хутора Костирєво тов. Кондратенка П.С. та його дружину Кондратенко Д.М.

Поліщук Г.Ф. систематично пиячив та вчинив окрім зазначеного вище ще ряд аналогічних фактів порушень соц. законності»⁹.

І саме цій категорії людей було доручено «виховувати» творчу інтелігенцію, викладачів вузів, вчителів, працівників науки і культури. Бо визначальним критерієм у підборі керівних, в тому числі й ідеологічних кадрів, залишався принцип партійності, особистої відданості керівництву та здатності без вагань і роздумів виконати любий наказ, «провести лінію партії в життя».

Виступаючи на пленумі обласного комітету партії, секретар обкому К. І. Лисиця поставила риторичне запитання: «[...] Якщо директор школи з вищою освітою, а секретар парторганізації закінчив тільки 4 класи, то кому ж доручити агітколлектив — безпартійному директору школи чи секретарю парторга-

⁷ ДАЧО, ф. П-470, оп. 6, спр. 7, арк. 36

⁸ Там само, оп. 7, спр. 15, арк. 227.

⁹ Там само, оп. 6, спр. 422, арк. 47.

нізації?». І сама ж відповіла, що, зрозуміло, секретарю місцевого партосередку¹⁰.

Організувавши шалену дискредитацію західної культури, навісивши на неї ярлики відсталості і загниваючої, вище політичне керівництво СРСР протиставило їй радянську (а по суті російську) культуру, як найпередовішу. В практиці реального політичного життя відбулося поєднання комунізму з воєвничим російським націоналізмом.

Отримавши відповідний наказ з Москви та Києва, чернігівська партноменклатура активно береться до його виконання. «Можна любу людину навчити стріляти, рубати, колоти, але якщо не навчити в кого стріляти, кого рубати, то це злочин, — заявляє у виступі на пленумі обласного комітету член обкому Рубанов. І далі продовжує: «Ми повинні зараз у розумінні виховання навести порядок, виховувати ненависть до наших майбутніх ворогів. Ми [...] прямо говоримо, що наш ймовірний противник — це американський капіталізм. Потрібно виховувати маси в душі ненависті до американського капіталізму»¹¹.

Проповідь антиамериканізму органічно поєднувалася з пропагандою негативного ставлення до всього західноєвропейського: соціально-економічного та політичного устрою, традицій, науки, культури та ін. Все це входило в єдине негативне поняття «Захід».

Стараннями потужної пропагандистської машини була розроблена й активно насаджувалася в свідомості людей ідеологічна схема: існує загниваючий Захід з такою ж загниваючою культурою, злиденним становищем трудящих. Йому протистоїть Радянський Союз — оплот прогресу й цивілізації, надія для трудящих усього світу.

Так на практиці радянське керівництво формувало систему ізоляціоністських заходів, які відривали культуру і науку Радянського Союзу від здобутків європейської цивілізації.

Представників інтелігенції, які мали особисту думку і не погоджувались з нав'язаною схемою, звинувачували у низькопоклонстві, прислужництві перед Заходом, у шпигунстві, зрад-

¹⁰ ДАЧО, ф. П-470, оп. 6, спр. 737, арк. 264

¹¹ Там само, спр. 737, арк. 213.

ництві та тому подібних злочинах. Особливо активних обертів набрала ця кампанія у зв'язку з «справою Н. Г. Ключової та Г. Й. Роскіна». Під час обговорення «Закритого листа ЦК ВКП(б) про справу професорів Ключової–Роскіна» на партійних зборах Чернігівського учительського інституту в низькопеклонстві й прислужництві перед Заходом була звинувачена викладач російської літератури Аргінська.

Підставою для серйозного звинувачення послужили невинні висловлювання під час викладу матеріалу про Фонвізіна: «Уявіть собі Фонвізіна, який повертається з-за кордону. Які шикарні на його руках рукавички, циліндр. А який у нього фрак! Як він вишукано вдягнений»¹².

Подібні звинувачення отримав інший викладач російської літератури — Владимирський, «який в курсі літератури радянського періоду ряд творів радянських письменників Шолохова, Симонова та ін. викладав поспіхом, а твір письменника Горбатова взагалі не був висвітлений»¹³.

На аналогічних зборах Ніжинського педагогічного інституту ім. Гоголя жорсткій критиці був підданий доцент Бузинний. Переконливим фактом наявності серйозних недоліків у вихованні студентської молоді було визнано те, що «частина студентів не розуміла в чому проявляється раболіпство перед західною реакційною культурою»¹⁴.

Протидія ворожому західному впливу органічно поєднувалась з боротьбою проти українського буржуазного націоналізму, який з подачі Л. Кагановича було визнано першопричиною всіх бід і негараздів, що мали місце в Україні. «Більшовики повинні посилити пильність на ідеологічному фронті, викривати буржуазних націоналістів, боротись проти любых спроб протягнути буржуазно-націоналістичний хлам в нашу історію, літературу, мистецтво», закликав підлеглих перший секретар Чернігівського обкому М. Г. Кузнецов¹⁵.

Ситуація ускладнювалась тим, що в часи Другої світової війни радянський режим пішов на деякі поступки українству:

¹² ДАЧО, ф. П-470, оп. 6, спр. 424, арк. 57.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само, арк. 60.

¹⁵ Там само, спр. 7, арк. 9

в рамках радянського патріотизму був дозволений у певній формі український патріотизм, з'явилися літературно-мистецькі твори про героїчне минуле українського народу, радянська пропаганда постійно наголошувала на тезі про державність України, з пропагандистською метою були створені наркомати закордонних справ та оборони.

Після перемоги у війні, коли становище влади зміцніло, відпала потреба й в українському патріотизмі. «І якщо в Росії того часу патріотизм сягав рівня офіційної ідеології, нерідко виступаючи як великодержавний російський шовінізм і агресивний націоналізм, то в Україні патріотизм кваліфікувався тільки як «буржуазно-націоналістичний», ворожий радянській владі ухил. Українські письменники й художники змушені були після війни відповідати за твори, написані в роки боротьби з фашизмом за вказівкою Комуністичної партії й підтримувані нею. Відповідно до нового повороту в генеральній лінії партії в Україні не було жодного журналу, культурно-освітньої чи наукової установи, що їх оминула б ідеологічна чистка»¹⁶.

Розмитість критеріїв національного та націоналістичного давала змогу партійній номенклатурі вважати націоналізмом любов до рідної мови, історії, вірність народним традиціям, культурі та ін. За першої-ліпшої нагоди у цьому страшному гріху міг бути звинувачений будь-який свідомий українець.

Цікавим для кращого розуміння цього висновку є епізод з альманахом «Зростання». При Ніжинському педагогічному інституті працювала літературна студія, яка видавала цей рукописний альманах. Увагу партійних ідеологів привернув вірш студента Артюха «Люблю», в якому той проголошував:

«Люблю вперед іти я без упину,
Буяння весен в рідному краю,
Люблю я неньку рідну Україну,
Величну, дужу, зоряну мою.
Люблю в ній неба синього блакиті,
Що так прозоро чисті по весні,
Люблю ще дужче в пору таку житі,
В своїй любимій, рідній стороні»¹⁷.

¹⁶ Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах... – С.42.

¹⁷ ДАЧО, ф. П-470, оп. 7, спр. 407, арк. 215.

Це емоційне по юнацькі романтичне освідчення в любові до рідної землі було піддано жорстокій критиці. Як зазначалось в довідці обкому КП(б)У «у цьому вірші автор говорить про свою любов до України. Але про яку Україну йде мова, яку Україну оспівує Артюх? Він, як видно з віршу, оспівує якусь споконвічну Україну, Україну «взагалі», поза часом, поза епохою.

Автор не дає образу нашої радянської соціалістичної України з її соціалістичною індустрією, соціалістичним колгоспним ладом, передовою соціалістичною наукою і культурою.

Його цікавлять «неба синього блакиті, але не цікавить те, що створено радянським народом під керівництвом більшовицької партії. Сторінки альманаху заповнені беззмістовним пустозвонством»¹⁸.

Кидається у вічі, що агресивний тон партійного документа продиктований положеннями редакційної статті газети «Правда» «Проти ідеологічних перекручень в літературі» від 2 липня 1951 р., яка піддала нищівній критиці вірш В. Сосюри «Любіть Україну».

У потуранні буржуазному націоналізмові, безідейності були звинувачені молоді літератори: поети Зорка (Варва), Ігнатенко, Ленець (Прилуки), Рожалін (Чернігівський район), письменник Левін (Чернігів)¹⁹, викладачі Ніжинського педінституту Білан, Ісаченко, Медведська, Ліхтенфельд, Глінка, Чернігівського — Красіко, Йоффе²⁰, Прилуцького педучилища — Чернилевський, Івахненко, Іванченко, Загайко, Сап'яненко²¹, Ніжинського технікуму механізації сільського господарства — Момот²², вчителі чернігівських шкіл Чечьоткіна, Филипченко²³ та ін.

Серйозним недоліком було визнано те, що під час навчального процесу «недостатньо висвітлюється ... провідна роль великого російського народу серед братніх народів нашої Батьків-

¹⁸ ДАЧО, ф. П-470, оп. 7, спр. 407, арк. 215–216.

¹⁹ Там само, оп. 8, спр. 6, арк. 165.

²⁰ Там само, арк. 71.

²¹ Там само, арк. 73.

²² Там само, арк. 144.

²³ Там само, арк. 179.

щини. Дуже мало вчителі розкривають благотворний вплив російської літератури на українську літературу»²⁴.

Такий прояв української меншовартості не був чимось дивним. Офіційна позиція вищого політичного керівництва СРСР полягала в пропаганді своєрідного месіанства російського народу на всіх етапах світової історії. Тому український народ міг претендувати лише на роль меншого брата, українська історія розглядалась лише як частина загальноросійської, Київська Русь вважалась давньоруською/давньоросійською, але в жодному разі не давньоукраїнською державою, а жодна з форм української державності, крім радянської, не визнавалась. Тому виглядає цілком закономірно, що на древній українській Чернігівщині всі партійні форуми: конференції, пленуми, наради та ін., партійна документація здійснювалась, за незначним виключенням, російською мовою.

Жорсткій критиці було піддано роботу Чернігівського та Ніжинського драматичних театрів, де, як було зазначено, «мали місце постановки застарілих п'єс, які ідеалізували далеке минуле. Спектаклів на сучасні теми, особливо про робітничий клас, театри ставили вкрай недостатньо... В постановці п'єс української класики, слабо виражений соціальний конфлікт, в результаті з'явилися спектаклі, в яких немає критичного ставлення до минулого. Такий вигляд мають спектаклі «Наймичка», «Безталанна» та ін»²⁵.

Як відомо, всього за період 1946–1951 рр. вищим партійним керівництвом було прийнято 12 постанов ідеологічного спрямування, які заклали основи для наступу на всі категорії творчої інтелігенції.

Механізм ідеологічної обробки населення можна краще зрозуміти познайомившись зі звітами міських та районних комітетів партії про виконання відповідних постанов ЦК. Як правило, це обговорення даної постанови на серпневій учительській конференції, постановка конкретних завдань на нарадах директорів шкіл, вчителів відповідного профілю, організація читання лекцій, проведення бесід за визначеною темою,

²⁴ ДАЧО, ф. П-470, оп. 8, спр. 6, арк. 180.

²⁵ Там само, арк. 64–65.

зборів у трудових колективах»²⁶. До цього слід долучити шалену пропагандистську кампанію в пресі, запровадження цензури, застосування різних санкцій, як то звільнення з роботи та ін., до осіб, звинувачених у політичній неблагонадійності.

Протидія ворожому західному впливу, боротьба з буржуазним націоналізмом органічно поєдналися з репресіями проти «безрідного космополітизму». За дивною логікою тогочасних керманців поняття «безрідний космополіт» стало набирати відверто антисемітського забарвлення. Після війни юдофобія в СРСР поступово досягає рівня державної політики. Представники партійно-державного істеблішменту розмірковують приблизно таким чином. Так як США стали головним суперником Радянського Союзу, а євреї мають там впливові позиції, то їх радянських одноплемінників необхідно розглядати як потенційних зрадників та шпигунів, сприятливе середовище для поширення західного впливу. Як результат — масова репресивна кампанія, в проведенні якої партійна номенклатура мала вже неабиякий досвід.

«Безрідних космополітів шельмують на партійних форумах, в пресі, в трудових колективах. Твори письменників, звинувачених у космополітизмі, стараннями органів цензури, зникають з полиць книжкових магазинів, вилучаються з бібліотек.

Показовим для того часу став діалог на нараді, проведеній відділом пропаганди і агітації Чернігівського обкому КП(б)У.

Виступаючи на ній, *голова Облліту Калениченко зазначив*: «Політично невитриману літературу необхідно терміново вилучити з бібліотек, перевірити фонди бібліотек[...].

Питання тов. Івашина (м. Ніжин) — Чи буде вилучена література космополітів?

Відп. — Необхідно перевірити і зняти її з полиць читача»²⁷.

Підводячи підсумки наведеному вище, можна зробити певні висновки.

Стурбоване поширенням настроїв вільнодумства в радянському суспільстві вище політичне керівництво СРСР в другій половині 1940-х – на поч. 1950-х рр. проводить кампанію ідео-

²⁶ ДАЧО, ф. П-470, оп. 6, спр. 190, арк. 9; оп. 7, спр. 820, арк. 202.

²⁷ Там само, оп. 7, спр. 321, арк. 10.

логічних чисток і репресій. Метою її стало зміцнення основ панування тоталітарної системи, головною небезпекою проголошується західна ідеологія і культура. А головним ворогом, з яким необхідно боротися всередині країни — інтелігенція, що піддалася західному впливу.

В Україні протидія «загниваючому Заходу» органічно поєднувалась з боротьбою проти «українського буржуазного націоналізму» та «безрідного космополітизму», під прикриттям яких здійснювалась політика переслідування української культури та політика відвертого антисемітизму. Головним виконавцем цієї кампанії стала партійна номенклатура.

Своєрідна ідеологічна чистка другої половини 1940-х – початку 1950-х рр. лише посилила інтелектуальну та культурну ізоляцію СРСР та Радянської України, завдала великої шкоди розвитку науки і культури, освіти, негативним чином вплинула на суспільну свідомість. Негативні наслідки цієї кампанії ми відчуваємо ще й у сьогоденнішньому житті.

Ярослав Стоцький

**Атеїстична пропаганда у контексті
обмеження свободи совісті в
західних областях України (1954–1959 рр.)**

Атеїзація суспільства, боротьба з релігією займала чільне місце в ідеологічній роботі Радянської держави. Їй присвячена численна історіографія радянського періоду. Дослідження цієї проблеми не втратили актуальності й в наш час, бо відтворюють роль тоталітарної влади на векторі «держава–Церква». Автор, аналізуючи використану історіографію, висвітлює проблему дослідження, спираючись на джерельні дані державних архівів Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської областей.

У сучасній Україні на шляху її демократичного державотворення особливої ваги набувають моральні цінності суспільства, які базовані в демократичному світі на засадах гуманізму і основах релігійної моралі. Переддень незалежної України наслідкується у її теперішньому дні. Зростання ролі Церкви в